

ENERGIAPOLITIKA

Szénási Endre¹

**Orosz eredetű európai földgázimport nagyhatalmi
érdekütközések kontextusában**

Abstract

The analysis focuses on the European natural gas imports from Russia in the context of the collision of Western and Eastern great power interests, an opposition that we have been witnessing. Without this context, several basic questions of European energy policies are not understandable.

The analysis consists of five main parts. The first part briefly outlines the history of Russian natural gas exports to Europe during the classic cold war. The second part examines the failed natural gas pipeline projects highlighting, that they primarily failed mostly due to geopolitical reasons, rather than lack of business rationality. The third part outlines the present and future of European-Russian cooperation, focusing on North Stream 1 and 2. There will be an outlook on Russian natural gas exports to China in part four that will inevitably strengthen Russian capabilities to defend interests when bargaining with Europe. Finally, when analysing the possibilities to substitute Russian natural gas we will come to a conclusion that it

¹ HM Védelempolitikai Főosztály főosztjtje

ENERGIAPOLITIKA

can be accomplished in theory, but that would go against economic rationality.

Bevezetés

Az európai energiapolitikában nyugati-keleti érdekellentétek átfogó, őszinte, érdemi kifejtése, elemzése általában nem, vagy valamilyen általános, áttételes, közvetett formában jelenik meg. Ugyanakkor az európai energiapolitika számos, alapvető kérdése – különösen az Oroszországból importált földgáz tekintetében – nem érthető meg a nyugati-keleti érdekellentétek, szembenállás kontextusa nélkül.

Szükségeselem tartom, hogy a nyugat-keleti szembenállás Európán és Oroszországon kívüli, más *főszereplői*, nevezetesen az USA Oroszországgal meglévő ellentétei, és Kína Oroszországgal folytatott növekvő mértékű együttműködése – mint az európai energiapolitikát óhatatlanul befolyásoló trend – is helyet kapjanak az elemzésben. Ezek nélkül az európai–orosz ellentétekről hiányos kép alakul ki.

I. Az európai-orosz együttműködés kezdetei a vezetékes földgázellátás területén

A szovjet eredetű földgázexport Európába már a vezetéképítésről folyó tárgyalások során ki volt téve nagyhatalmi érdekellentéteknek. Azt gondolhatnánk, hogy ez természetes a klasszikus értelemben vett hidegháború körülményei között, valójában az autentikus európai érdekeket nézve a helyzet összetettebb, mint gondolnánk. Az USA kezdettől fogva igyekezett meggyőztetni az Európába irányuló szovjet gázexportot: „*A Reagan adminisztráció első napjai során az 1980-as években az USA jelentős kampányt indított a szovjet Jamal-vezeték építésének megakadályozása érdekében, amely*

ENERGIAPOLITIKA

Európát látta volna el a rajta szállított gáz jelentős részével [...] A vita keménnyé vált. Az USA számtalan európai találkozó során megpróbálta meggyőzni az európaiakat arról, hogy voltak alternatív, megbízhatóbb források, mint amilyen például a gigantikus Troll-mező Norvégiában.”²

Bár az USA-nak nem sikerült megakadályoznia a szovjet eredetű földgázexportot Nyugat-Európába, az amerikai ellenállás a nyugat-európai–szovjet együttműködéssel szemben fennmaradt. Az USA-nak Nyugat-Európát részben sikerült megosztania, megszerezve pl. a hivatalban lévő Francois Mitterand támogatását a szovjet földgázexport ellen.³

Évtizedekkel később került nyilvánosságra, hogy a CIA szabotázsakciókkal is igyekezett az Nyugat-Európába irányuló szovjet földgázexportot ellehetetleníteni, de legalábbis kárt okozni. Fondorlatos módon sikerült a szovjet gázvezeték-rendszer egy részének szibériai felrobbantása is, amely minden várakozáson felüli detonációt és pusztítást eredményezett.⁴ A kiszivárogtatott korabeli dokumentáció szerint a CIA művelete „a

² WENDT, Allan: „Reagan’s warning was on the mark”, Financial Times, 2014. 05. 02,

[http://www.ft.com/cms/s/0/4382e8ee-ca3f-11e3-8a31-](http://www.ft.com/cms/s/0/4382e8ee-ca3f-11e3-8a31-00144feabdc0.html#axzz3XHJQCINe)

00144feabdc0.html#axzz3XHJQCINe (letöltés időpontja: 2015. 01. 10.)

³ SAFIRE, William: The Farewell Dossier, The New York Times, 2004. 02. 02.

http://www.nytimes.com/2004/02/02/opinion/the-farewell-dossier.html?_r=0 (letöltés időpontja: 2017. 03. 02.)

⁴ RUSSELL, Alec: CIA plot led to huge blast in Siberian gas pipeline, The Telegraph, 2004. 02. 28.

<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/northamerica/usa/1455559/CIA-plot-led-to-huge-blast-in-Siberian-gas-pipeline.html> (letöltés időpontja: 2017. 02. 20.)

ENERGIAPOLITIKA

legmonumentálisabb nem nukleáris robbanást és tüzet idézte elő, amit valaha is látni lehetett a világűrben.⁵

Bár a robbanásnak nem voltak áldozatai, maga az esemény annyira drámai volt, hogy riadalmat keltett még Washingtonban is.⁶

Figyelemre méltó, hogy a klasszikus hidegháború idején a „vasfüggöny” két oldalán álló felek – adott esetben Nyugat-Európa és a Szovjetunió – a meglévő, antagonisztikus ellentétek ellenére sem folytattak „gázháborúkat”: a szovjet földgázexport terén folytatott együttműködés zavartalanul működött. Transzít országok nem kívántak érdekeket érvényesíteni a végpontokon elhelyezkedő nagyhatalmakkal szemben, legalábbis ilyen törekvések nem vezettek el a gázzállítás blokkolásához. Amikor fennakadás keletkezett a szovjet földgázexportban, az technikai és nem politikai okokra volt visszavezethető, és a műszaki problémákat a lehető legrövidebb időn belül, állami elsőbbséggel el is hártották. Ez azért is figyelemre méltó, mert a Nyugat és Oroszország ellentétei ma összességében kisebbnek látszanak, mint a klasszikus hidegháború idején a Nyugat és a Szovjetunió ellentétei.

⁵ Update: Agent Farewell and the Siberian Pipeline Explosion, The National Security Archive, 2013. 04. 26.

<https://nsarchive.wordpress.com/2013/04/26/agent-farewell-and-the-siberian-pipeline-explosion/> (letöltés időpontja: 2017. 03. 02.)

⁶ RUSSELL, Alec: CIA plot led to huge blast in Siberian gas pipeline, The Telegraph, 2004. 02. 28.

<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/northamerica/usa/1455559/CIA-plot-led-to-huge-blast-in-Siberian-gas-pipeline.html> (letöltés időpontja: 2017. 03. 02.)

ENERGIAPOLITIKA

II. Európai gázháborúk és meghiúsult gázvezeték projektek

Mielőtt az európai gázháborúk elemzésébe részletesen belemennénk, meg kell jegyeznünk, hogy valamennyi jelentős gázvezeték építés egyben stratégiai, geopolitikai projekt is, általában az üzleti racionalitás alapul vétele mellett. Jelen elemzésben nem vállalkozom annak eldöntésére, hogy a geopolitikai érdekek vagy az üzleti racionalitás játssza-e a döntő szerepet a gázvezeték projektek sikere vagy kudarca esetében.

Összességében megállapítható, hogy gazdasági racionalitás – mint alap – hiányában a gázvezeték projektek megvalósítása – némi leegyszerűsítéssel – fel sem merülne érdemben, ugyanakkor geopolitikai érdekeknek áldozatul eshet a gazdasági racionalitás, méghozzá különböző, leginkább regionális szinteken. Jó példa erre a Déli Áramlat gázvezeték projekt meghiúsulása, amikor Délkelet-Európa gazdasági érdekei sérültek. Ez leginkább a gázvezeték nyomvonalán található országok tranzitdíj vesztesége esetében szembetűnő. Ugyanakkor a régió energiabiztonsága is sérült (jó példa erre az ukrán válság hatása a gázszállításra). Végül, de nem utolsó sorban az észak-európai országokba szállított, orosz gáztól való függőség növekedése várható, amennyiben az Északi Áramlat továbbfejlesztése megvalósul. Adott esetben úgy látszik, hogy a fejlett nyugat- és észak-európai országok közvetlenül (tranzit országok nélkül) és lényegében akadálytalanul üzemeltethetnek Oroszországgal a földgázvezetékek megépítése és üzemeltetése során, míg a dél- és közép-európai országok – így hazánk – érdekei háttérbe szoríthatók, feláldozhatók.

Az európai gázháborúkat a stratégiai helyzetkép egészének megragadására törekedve, nem elsősorban kronologikus rendben, hanem konkrét gázvezeték projektek elemzésével igyekeztem tárgyalni. A téma elemzése során az

ENERGIAPOLITIKA

EU-ra, Oroszországra és a tranzitállamok között kiemelten Ukrainára koncentráltam.

„Gázháborúkon” nem csak azokat az eseményeket értem, amelyek a „gázcsapok zárásához” vezettek, hanem – szélesebb értelemben – mindazokat a törekvéseket, amelyekkel az érintett felek saját érdekeiket kívánták érvényesíteni egymással szemben sokszor kioltva egymás törekvéseinek sikerét. Ez utóbbinak jó példája a NABUCCO és a rivális Déli Áramlat projektek „harca”, ami mindkét projekt megghiúsulását eredményezte, bár a Török Áramlattal a folyamat korántsem tekinthető lezártnak. Ilyen és hasonló kontextusba helyezés és elemzés nélkül nem érthetők meg a szűk, klasszikus értelemben vett gázháborúk sem.

1. A szovjet időkből örökölt, Ukrainán keresztül menő gáz-tranzit

A Szovjetunió széthullásával függetlenné vált Ukrajna és Oroszország, illetve a Nyugat és Oroszország „ukrajnai hadszíntérrel” vívott, geopolitikai „háborújának” részletes elemzésére sem vállalkozhatok ebben a cikkben. A konfrontáció eredményeit részben az Ukrainán keresztül menő gáz-tranzitra, illetve az ukrajnai gázárakra igyekszem korlátozni.

A Szovjetunió széthullásakor az Európába irányuló orosz gázexport mintegy 90 százaléka Ukrainán keresztül érkezett Európába. A vezetérendszer Ukrajna a szovjet korszakból örökölte, ami a Szovjetunió széthullásakor megalakult, önálló nemzetállam számára egy darabig jó érdekérvényesítő lehetőségeket biztosított, legalábbis elméleti szinten. Ezekkel a „lehetőségekkel” élve azonban az ukrán vezetésnek az Oroszországgal folytatott konfrontációk során számos alkalommal csalódnia kellett.

ENERGIAPOLITIKA

A 2009-es orosz–ukrán gázháború⁷ az orosz fél részéről megemelt, de még mindig nyomott (a szovjet-rendszerből örököltén alacsony) gázár, részben pedig az ukrán „vételezés” („gázadósság”, nevén nevezve: gázlopás)⁸ miatt alakult ki. A felek vitatkoztak, hogy történt-e egyáltalán gázlopás ukrán részről, illetve azon, hogy ki zárta el a gázcsapot, és egymást vádolták.⁹ Ukrajna abban reménykedett, hogy Oroszország számára jelentős visszatartó erővel bír a gázcsapok elzárása esetén az Európába menő orosz gázexport-veszteség. Ehhez hozzájárult, hogy ukrán részről elvárták, hogy Európa gyakoroljon nyomást Oroszországra a gázszállítások felújítása érdekében, továbbá feltételezték, hogy tartós gázszállítás kiesés esetén az orosz fél tekintélyében elfogadhatatlan romlás áll majd be¹⁰.

A gázháború kezdetén a következőket mondtam: „*ez olyan, mint a tizenegyes: rosszul rúgni lehet, de védeni nem.*” Szakmai nyelvre „lefordítva”: „*amennyiben Oroszország tisztában van saját erejével és lehetőségeivel, ezt a gázháborút Ukrajna nem nyerheti meg.*”¹¹ A végeredmény az lett, hogy Oroszország

7 KRAMER, Andrew E. : Russia Cuts Off Gas Deliveries to Ukraine, The New York Times, 2009. 01. 01, <http://www.nytimes.com/2009/01/02/world/europe/02gazprom.html> (letöltés időpontja: 2017. 03. 09.)

⁸ Timeline: Gas crises between Russia and Ukraine, Reuters, 2009. 01. 12. <http://www.reuters.com/article/us-russia-ukraine-gas-timeline-sb-idUSTRE50A1A720090112> (letöltés időpontja: 2017. 03. 09.)

⁹ Ukraine refuses to transport Russian gas to Europe, Russia Today, 2009. 01.

14, <https://www.rt.com/news/ukraine-refuses-to-transport-russian-gas-to-europe/> (letöltés időpontja: 2017. 03. 09.)

¹⁰ ECKERT, Vera: Europe faces more dependency on Russian gas – study, Reuters, 2009. 01. 14,

<http://uk.reuters.com/article/germany-gas-study-idUKLE71528120090114> (letöltés időpontja: 2017. 03. 08.)

¹¹ Az általam elmondott értékelés a HM Védelempolitikai Főosztályán hangzott el, szűk körben, informális jellegű magánvéleményként.

ENERGIAPOLITIKA

addig folytatta a gázháborút, ameddig csak kellett ahhoz, hogy a Moszkvával immár nem baráti Kijevre rákényszerítse akarátát, bár a végén mindkét fél részére „arcvesztést” csökkentő megoldás született.¹² Moszkva pedig „lenyelte” a mintegy 1,1 milliárd USD veszteséget,¹³ amit az európai gázexport-kiesés okozott.

Az ukrán-orosz konfrontációk miatt kialakult helyzetben már régóta nyilvánvaló az ukrán nemzeti érdekek sérelme. 2014-ben az EU földgáz fogyasztásának 30 százaléka Oroszországból érkezett,¹⁴ ennek azonban már csak mintegy fele Ukrajnán keresztül.¹⁵ Ezzel azonban az Ukrajnán keresztül menő gáz-tranzit lejtmenete nem ért véget. Amennyiben az Északi Áramlat II megépül és kapacitása ki lesz használva, az ukrán gáz-tranzit nélkülözhetővé válik Oroszország számára. Ezzel Ukrajna évi 2 milliárd USD tranzitdíj bevételt veszíthet¹⁶, ami – más gazdasági folyamatokkal együtt, mint pl. a kelet-ukrajnai szakadár régiók ukrán feketeszén (antracit) blokádjának „eredményei”, vagy az

¹² Ukrajna nem emel tranzitdíjat, és cserébe 20%-os gázárkedvezményt kap Oroszországtól.

¹³ NESTEROV, Andrei: Russia-Ukraine 'Gas War' Damages Both Economies, Wordpress, 2009. 02. 20, <http://www.wordpress.org/europe/3307.cfm> (letöltés időpontja: 2017. 03. 08.)

¹⁴ 16% of natural gas consumed in Europe flows through Ukraine, U.S. Energy Information Administration (EIA), 2014. 03. 14.

<http://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=15411> (letöltés időpontja: 2017. 03. 08.)

¹⁵ „Ukraine-Russia gas deal, Cold self-interest”, Economist, 2014.10.31.

<http://www.economist.com/blogs/easternapproaches/2014/10/ukraine-russia-gas-deal> (letöltés időpontja: 2015. 02. 10.)

¹⁶ RAPOZA, Kenneth: New Russian Pipeline In Baltic Sea Could 'Collapse' Ukraine, Forbes, 2016. 08. 05.

<https://www.forbes.com/sites/kenrapoza/2016/08/05/new-russian-pipeline-in-baltic-sea-could-collapse-ukraine/#6e14cbb5344f> (letöltés időpontja: 2017. 03. 15.)

ENERGIAPOLITIKA

ukrán állam eladósodása stb. – az ukrán gazdaság összeomlásához vezethet. A kegyelemdőfést az Ukrajnán keresztül menő, Európába irányuló orosz gáz-tranzitnak pedig a Török Áramlat európai folytatásának megépítése adhatja. Ezt ukrán részről is jól látják, pontosan tudják: legalábbis a Naftogaz vezér szavaiból ez derül ki.¹⁷

Az Ukrajnán keresztül menő gáz-tranzit csökkenése és várható megszűnése azt mutatja, hogy Ukrajna az Oroszországgal folytatott konfrontáció vesztesévé vált, illetve válik. Ez pontosan az ellenkezője annak, amit a Nyugat geopolitikai megfontolások alapján szeretne, bár a Nyugat nem egységes ebben a kérdésben (sem). Ezért „minősíthetők át” hosszú távú orosz stratégiai célkitűzések rövid távú taktikai lépésekké, általában önáltatással és Oroszország lehetőségeinek lebecsülésével párosítva: *„Valószínűtlen, hogy Oroszország beszüntetné az Ukrajnán keresztül történő gázexportot. Valószínűbb, hogy ez csak rövid távú taktika, és válasz az Európai Energiastratégiára, amelyet február 25-én hoztak nyilvánosságra, és amely a gáz helyett alternatív energiaforrásokat preferál [...] Azt is figyelembe kell vennünk, hogy Oroszország nagyra értékeli az Európába menő (gáz) export stabilitását – Oroszország sokkal nagyobb mértékben függ Európától, mint fordítva.”*¹⁸

¹⁷ Russia's Baltic Sea Pipeline Scares The Life Out Of Ukraine, Global Europe Anticipation Magazine (GEAB), 2017. 02. 09, <http://geab.eu/en/russias-baltic-sea-pipeline-scares-the-life-out-of-ukraine/> (letöltés időpontja: 2017. 03. 08.)

¹⁸ KUHRT, Natasha: "Should the West be worried about Russia's gas threats?", Telegraph, 2015.02.25, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/big-question-kcl/11439951/Should-the-West-be-worried-about-Russias-gas-threats.html> (letöltés időpontja: 2015. 02. 27.)

ENERGIAPOLITIKA

2. A NABUCCO

A NABUCCO gázvezeték-projekt története kudarcba fulladt kísérlet volt arra, hogy Európa földgázt vásároljon Oroszországon kívüli eredetű, Oroszországot elkerülő szállítási útvonalakon Európát elérő forrásokból. A diverzifikált beszerzés, bár látszólag egy teljesen „békés” energetikai projektnek tűnik, valójában a nyílt- vagy látens gázháborúkkal terhelt európai helyzetkép szerves részét képezi. A diverzifikálási projekt esetleges sikere európai érdekeket szolgált volna Oroszország kvázi-monopolhelyzetének csökkentésével.

A NABUCCO-val az európai gázbeszerzés *elvileg* diverzifikálható lett volna, amennyiben az Oroszországból Európába érkező gázexportnak olyan alternatívája keletkezik, amely esetében a kialakuló versenyhelyzetet az orosz fél nem tudja érdemben befolyásolni. Azért hangsúlyozom, hogy „elvileg”, mert a diverzifikálás esetleges sikere általában árversenyhez vezet az orosz exportőr és az Oroszországot elkerülő vezetőken földgázt exportáló, másik ország (vállalat) között, ami árcsökkentő tényezőként szokott megjelenni. Ez ugyanakkor az exportőröknek nem feltétlenül érdeke, ami a verseny csökkentésére vagy akár kizárására irányuló törekvésekhez vezethet. Másrészt – mivel itt posztszovjet térségről van szó – joggal feltételezhető, hogy Oroszország rendelkezik a térség országainak befolyásolásához szükséges feltételekkel. Amennyiben tehát a kitermelés helyének, illetve az Oroszországot elkerülő vezetékek nyomvonalának diverzifikációja meg is történik, az nem feltétlenül elégséges az *érdemi* diverzifikáláshoz, vagyis az európai energiabiztonság növeléséhez, ennek részeként az árak minimalizálásához és a szállítások garantálásához.

Valószínűleg üzleti titok marad, hogy Oroszország informális keretek között hogyan befolyásolta a projektben érintetteket, hogy a NABUCCO sorsát megpecsételő döntéseket

ENERGIAPOLITIKA

hozzanak: „Az OMV osztrák energiaipari konszern [...] (2013. június 26-án – a szerz.) jelentette be, hogy az azerbajdzsáni Shah Deniz II. földgázmező kitermelői nem a Nabucco West vezetékét választották a földgáz Európába szállítására. A konzorcium úgy döntött, hogy a Transz-adriai földgázvezetéken (TAP), a török határtól Görögországon, Albánián át szállít majd a tervek szerint évente 10 milliárd köbméter földgázt Olaszországig.”¹⁹

A NABUCCO kiépítésének meghiúsítása orosz részről azért is lehetett sikeres, mert nem volt egyértelmű, hogy meglesz-e a rentábilis működéshez szükséges földgázmenyiség: „a Nabuccóval a legnagyobb probléma az, hogy nincs kellő mennyiségű, azt feltölteni képes gáz”²⁰ Az emiatt keletkező kockázatot a nyugati magánbefektetői szféra nem vállalhatta.

3. A Déli Áramlat

Nyugati szerzők a Déli Áramlat projekt kudarcáért hajlamosak teljes mértékben Oroszországot hibáztatni,²¹ azt kizárólag orosz érdekek alapján, az EU hozzáállásától

¹⁹ „Gazprom: "A Nabucco nincs többé"", MTI, 2013. 06. 28, [http://hvg.hu/gazdasag/20130628_Gazprom_\(letöltés_idejéig\):_2017.03.08.\)](http://hvg.hu/gazdasag/20130628_Gazprom_(letöltés_idejéig):_2017.03.08.))

²⁰ „Újabb kis lépés a Nabucco felé”, Index, 2011. 06. 08. <http://index.hu/gazdasag/magyar/2011/06/08/nabucco/> (letöltés idejéig): 2017. 03. 08.)

²¹ Russia Remains Set On South Stream Pipeline Project, Oil Price, 2016. 03.

24, <http://oilprice.com/Latest-Energy-News/World-News/Russia-Remains-Set-On-South-Stream-Pipeline-Project.html> (letöltés idejéig): 2017. 07. 13.)

ENERGIAPOLITIKA

függetlenül meghozott, orosz döntésként kezelni.²² Ebből annyira igaz, hogy Putyin elnök valóban orosz döntésként jelentette be a Déli Áramlat projekt törlését: „[...] Putyin (2014. – a szerz.) december 1-jén bejelentette, hogy felmondják a Déli Áramlat projektet, és az orosz gáz Törökországon át fog Európába érkezni.”²³ A nyugati érvek között szerepel a gazdasági racionalitás felismerése orosz részről (a csökkenő olajár, a növekvő gázvezeték építési költségek, a növekvő kitermelési költségek, a kimerülő orosz gázmezők stb., ami miatt a megtérülés középtávú esélyei „rosszak”), és az orosz döntést az egységes európai energiapiac megteremtése melletti érvként használják fel.²⁴

Az Ukrajnát délről megkerülő Déli Áramlat – a már megépített Északi Áramlat mellett – az *Ukrajnán keresztül* Európába irányuló orosz gáz-tranzit további csökkenését vagy akár megszűnését is lehetővé tette volna. Ez azt igazolja, hogy a teljesen elfajult orosz–ukrán viszony, az ukrán fizetőképesség és fizetési hajlandóság folyamatos megkérdőjeleződésével, nem utolsósorban a korábbi gázháborúk figyelembe vételével Oroszország részéről komoly érvek szóltak a Déli Áramlat megépítése mellett.

²² DYOMKIN, Denis: Putin says Russia hasn't canceled South Stream, Turkstream gas projects, Reuters, 2016. 06. 07., <http://www.reuters.com/article/us-russia-gas-exports-idUSKCN0YT228> (letöltés időpontja: 2017. 07. 13.)

²³ Moszkvai pofon az Európai Bizottságnak, Hídfő, 2014.12.10., <http://www.hidfo.net.ru/2014/12/10/moszkvai-pofon-az-europai-bizottsagnak> (letöltés időpontja: 2017. 03. 08.)

²⁴ DREA, Eoin: „Five reasons why the end of South Stream should mark the beginning of Energy Union in the EU”, Wilfried Martens Centre for European Studies, 2014. 12. 15.,

<https://www.martenscentre.eu/publications/european-energy-union-end-south-stream> (letöltés időpontja: 2017. 03. 08.)

ENERGIAPOLITIKA

Nehezen magyarázhatók meg azok a nyugati érvek, melyek szerint a hagyományos orosz gázmezők kiaknázása és a hagyományos, csővezetékes szállítás miatt teszi „kérdésesen kifizetődővé”, illetve „geopolitikai projektté” – vagyis valójában a gazdasági érveket felülíró politikai szempontok által vezéreltté – a Déli Áramlatot, hiszen ez a fajta hagyományos kitermelés és szállítás a létező legolcsóbb. Arról nem is beszélve, hogy *minden* stratégiai energetikai projekt egyben „geopolitikai projekt” is, hiszen országok, régiók energiaigénye teljesítésének konkrét megvalósítása – gazdasági szempontokat alapul véve – stratégiai, geopolitikai döntéseket igényel.

A polgári demokrácia alapértékeinek betartását feltételezve nehéz megmagyarázni, hogy Bulgária – az USA és Brüsszel nyomására – miért halogatta a Déli Áramlat építésére vonatkozó engedély kiadását Oroszország számára egészen addig, amíg az orosz fél döntést hozott a projekt törléséről. Hivatalos orosz indoklás szerint a Déli Áramlat tengeralatti szakaszának építését nem kezdhették meg addig, amíg a vezeték szárazföldi folytatására nem kapták meg az engedélyt. Az engedélyre pedig Oroszország hosszú huzavona után nem volt hajlandó tovább várni.²⁵

A projekt törlése – csak a tranzitdíjból származó bevételek kiesése révén – évi mintegy 400 millió USD veszteséget okoz Bulgáriának a következő évtizedekben – amit Szófiának sem az USA, sem az EU nem fog megtéríteni. A Déli Áramlat helyébe új tervek megvalósítása került, amelyek alapján Oroszország első körben Törökországgal vonta szorosabbra az energetikai együttműködést. A tervek szerint Oroszország Törökországon

²⁵ DYOMKIN, Denis: Putin says Russia hasn't canceled South Stream, Turkstream gas projects, Reuters, 2016. 06. 07, <http://www.reuters.com/article/us-russia-gas-exports-idUSKCN0YT228> (letöltés időpontja: 2017. 07. 13.)

ENERGIAPOLITIKA

keresztül – Bulgáriát kikerülve – kívánja a Déli Áramlat alternatíváját megvalósítani Görögország felé megnyitva a továbblépés lehetőségét.

Nem tartom megalapozottnak azokat az állításokat, hogy Oroszország a klasszikus értelemben vett hidegháború befejezése óta akár valamiféle „ellenségé”²⁶, akár „megbízhatatlan gázexportőrré” vált volna, ahogy ezt egyes nyugati források állítják.²⁷

Megkérdőjelezhető ugyanakkor, hogy Európa az Oroszország által favorizált Déli Áramlat meghíúsítása során *önszántából* vált volna bizonyos értelemben „megbízhatatlan” felvevőpiaccá az orosz, csővezetéken szállított földgázexport kérdésében – ahogyan ez Alexander Miller, a Gazprom főigazgatója által elmondottak alapján értelmezhető: *„Miller kifejtette, hogy az Ukrajnán keresztüli gáz-tranzitot 2019-ben végleg leállítják, és a szerződést nem hosszabbítják meg. Mint azt korábban is mondta, az Európai Unió 2019-től csak Törökországon keresztül juthat majd orosz földgázhoz, addigra az ukrán tranzitútvonalat felszámolják. Ha addig megépül a Török Áramlat, az Európai Unió továbbra is vehet orosz földgázt az új útvonalon. Ha Brüsszel újabb akadályokat állít, és az új gázvezetékek nem épülnek meg időben, az Európai Unió saját*

²⁶ BUCHANAN, Patrick J.: Is Russia an Enemy? The American Conservative, 2017. 02. 28, <http://www.theamericanconservative.com/buchanan/is-russia-an-enemy/> (letöltés időpontja: 2017. 03. 14.)

²⁷ LUCAS, Edward : „Russia: Winning A Battle, Losing the Gas War”, Center for European Policy Analysis (CEPA), 2013.07.02, <http://cepa.org/content/russia-winning-battle-losing-gas-war> (letöltés időpontja: 2015. 02. 10.)

ENERGIAPOLITIKA

*hibájából gáz nélkül fog maradni.*²⁸ Ugyanakkor Európának mindenkor késznek és képesnek kell lennie saját érdekei védelmére, ilyen értelemben Miller jogosan firtatta az EU döntésével kapcsolatos európai felelősség kérdését. A Miller által elmondottak azóta, az Északi Áramlat 2 projekt előrehaladásával némiképpen módosultak. Úgy tűnik, hogy az Európába exportált orosz földgáz infrastruktúrája (csővezetékek) a Török Áramlat európai nyomvonalának továbbépítése hiányában is nagyrészt biztosítva lesz. Másrészt Oroszország nem megszüntetni, hanem jelentősen lecsökkenteni fogja az ukrán tranzitot, és az újabb tervek szerint nem 2019-től, hanem 2020-tól. Az ukrainai tranzit egy részére Oroszországnak szüksége lehet a Török Áramlat európai folytatásának meg nem épülése esetén, az olasz és a francia földgáz piac ellátása során.²⁹

A Déli Áramlat megghiúsulásával kapcsolatos orosz frusztrációk érthetőek: az EU a korábban, pl. az Északi Áramlat megépítéséhez vezető döntések meghozatala során stb. a megszokottakhoz képest „kevésbé konstruktívan” kezelte Oroszország üzletpolitikai törekvéseit.

Amennyiben abból indulunk ki, hogy orosz részről *nem „blöffölnek”*, 2020 körül nagyrészt meg fog szűnni az Ukrajnán keresztül menő földgáz-tranzit Európába. Ez azt jelenti, hogy az EU és az USA Ukrajnát saját gazdaságára nézve *önveszélyes, vesztes játszma* részesévé tették. A tendenciák jelen állása

²⁸ „Bekeményített a Gazprom – kormányváltás is jöhet a gázárak miatt”, Hídfő, 2015. 04. 13, <https://hidfo2015.wordpress.com/> (letöltés időpontja: 2015. 04. 20.)

²⁹ RAPOZA, Kenneth: New Russian Pipeline In Baltic Sea Could 'Collapse' Ukraine, Forbes, 2016. 08. 05.

<https://www.forbes.com/sites/kenrapoza/2016/08/05/new-russian-pipeline-in-baltic-sea-could-collapse-ukraine/#6e14cbb5344f> (letöltés időpontja: 2017. 03. 15.)

ENERGIAPOLITIKA

mellett – az Északi Áramlat 2 megépítésével – az európai energiabiztonság ugyanakkor nyerni fog az ukrán földgáz-tranzit jelentőségének marginalizálódásával, illetve jövőbeni, esetleges gázháborúk – tranzitországok hiányában történő – elkerülésével.

4. A Török Áramlat

A Török Áramlattal a történetnek nincs vége, mert – bár Görögországnak és Magyarországnak sikerült „megtörnie az EU egységét” az ukrán válság kezelésével kapcsolatban³⁰ – a projekt sikere korántsem garantált. Bár a Török Áramlat törökországi része – úgy tűnik – megépül, Oroszország és Törökország vagy Törökország és az EU viszonyában beállhat olyan fordulat, amely a Török Áramlat kelet-európai bővítését tekintve kedvezőtlen. A Déli Áramlat sorsának ismeretében előfordulhat, hogy az EU vagy egyes tagállamai is fellépnek a Török Áramlat európai bővítése ellen. Görögország, Magyarország és Szlovákia mindennek ellenére, saját geopolitikai és üzleti érdekeit felismerve, érdeklődést mutatnak a projekt iránt.³¹ (Annex 1)

³⁰ RETTMAN, Andrew: „Greece and Hungary sign up to Russia gas pipeline”, EUobserver, 2015. 04. 08,

[https://euobserver.com/energy/128261_\(letöltés időpontja: 2016. 02. 02.\)](https://euobserver.com/energy/128261_(letöltés_időpontja:2016.02.02.))

³¹ Putin Ratifies Deal To Build Turkish Stream Gas Pipeline To Southern Europe, Radio Free Europe, Radio Liberty, 2017. 02. 08.

<http://www.rferl.org/a/putin-ratifies-deal-build-turkish-stream-gas-pipeline-southern-europe/28297156.html> (letöltés időpontja: 2017. 03. 15.)

ENERGIAPOLITIKA

III. Az európai–orosz együttműködés jelene és jövője**1. Az Északi Áramlat**

Az Ukrajnán keresztül folytatott orosz gáz-tranzit kiváltásának egyik, már megvalósult példája az **Északi Áramlat** megépítése volt. Ez Kijevnek hátrányos tranzitdíj-kiesést és a szállítási útvonalak diverzifikálása révén az ukrán érdekérvényesítő képesség csökkenését okozta.

A projekt közvetlen előzményei a 2005-től kezdődően szinte folyamatossá vált orosz–ukrán gázviták és gázháborúk voltak, amikor mind az EU vezető hatalma, Németország, mind pedig Oroszország számára nyilvánvalóvá váltak a nem megbízható tranzitországokban (adott esetben: Ukrajnában) rejlő veszélyforrások. A projekt német–orosz kétoldalú megállapodáson alapult, amelyből a szerződő felek kölcsönös egyetértéssel igyekeztek kizárni valamennyi „harmadik fél” beleszólását: a vezetéket úgy fektették le a tenger alatt, hogy „megspórolták” tranzitállamok kialakulását, ezzel a tranzitdíjat és a tranzitországok esetleges beleszólását is.

Ez érzékenyen érintette a balti államokat, illetve Lengyelországot is, nem utolsósorban az általuk remélt tranzitdíj kiesése miatt. A balti államok és Lengyelország az EU-ban nyíltan hangoztatták felháborodásukat amiatt, hogy európai szövetségesük – Németország – „elárulta” őket. Arra hivatkoztak, hogy az Északi Áramlat építése, üzemeltetése, karbantartása egyaránt drágább a tengerfenéken történő csővezetékes szállítás esetében, mintha ugyanez a szárazföldön történne. Valami elhangozhatott, vélhetően „zárt ajtók mögött”, ami után az Északi Áramlat nyomvonalával kapcsolatos, Németországot kritizáló hangok egyszeriben elcsitultak.

Az Északi Áramlat kiépítése óta nincs információ arról, hogy bármiféle orosz–német gázvitára sor került volna, vagy arról, hogy az orosz gázszállítások során valamiféle fennakadás

ENERGIAPOLITIKA

lépett volna föl. A felek között némi nézeteltérés legfeljebb amiatt támadt, hogy orosz javaslatra milyen határidőkkel és mekkora kapacitásúra kellene bővíteni a már megépült Északi Áramlatot.

2. Az Északi Áramlat 2

Az Északi Áramlat 2 gázvezeték az 1-es nyomvonalát követve (Annex 2), lényegében megduplázná az Európába ezen az útvonalon szállítható földgáz mennyiségét. A gázvezeték megépítése a tervek szerint 2018-ban kezdődik és 2020-ban fejeződik be. Maga az építés technológiai értelemben nem jelent kihívást az Északi Áramlat 1 megépítésének tapasztalatait alapul véve, illetve a nyomvonal kijelölésénél is könnyebbséget jelentenek a korábbi vezeték építése során nyert adatok és tapasztalatok. A tengeralatti vezetékkel szemben műszaki okok miatt lényegesen komolyabb elvárások merülnek fel, mint a szárazföldiek esetében. A gázvezetéket úgy kell megépíteni, hogy az ellenálljon minden káros hatásnak, amely akár a tengertől, akár a gáz szállítása miatt (pl. nyomás, korrózió) érheti, mert a tenger alatti karbantartás igen drága.

"Megjegyzendő, hogy az Európai Bizottság (EC) előzetes értékelésével összhangban a projekt jogi alapokon nem blokkolható. Ez azért van így, mert az Északi Áramlat 2 olyan vezeték, amely gázt szállít az EU-ba, de nincs az EU-n belül. Ennek megfelelően a vezetékre közvetlenül nem vonatkoztatható az európai jogrend, amely azt mondja ki, hogy a vezeték tulajdonosa nem lehet ugyanaz a vállalat, mint amelyik a gázt

ENERGIAPOLITIKA

*szállítja rajta keresztül...*³² Ennek megfelelően az Európai Bizottság várhatóan jóvá fogja hagyni a projektet.³³

Az Északi Áramlat 2 megépítésével az EU és Oroszország tartósan megszabadulhatnak a tranzit költségektől. Ukrajna el fogja veszíteni a ma még meglévő gáz-tranzit bevételek legnagyobb részét, így szerepe marginalizálódik. Az idő múlásával az is be fog bizonyosodni, hogy mennyire megbízható az Európába földgázt exportáló Oroszország, valamint az, hogy mennyire megbízható az európai piac. Valószínűsíthető, hogy Európa és Oroszország üzleti kapcsolatai ezen a téren a szovjet korszakhoz hasonló stabilitást fognak mutatni. Ez pedig várhatóan ellentmond mindazoknak az érveknek, amelyek szerint Oroszország az Európába irányuló energia-exportot „fegyverként” kezeli,³⁴ alá akarja rendelni Európát saját érdekeinek, vagy nem lenne megbízható exportőr stb.

³² Money Talks: Why European Commission Can't Block Russia's Nord Stream 2, Sputnik News, 2017. 02. 09,

<https://sputniknews.com/politics/201702091050512453-eu-nord-stream-russia/> (letöltés időpontja: 2017. 03. 08.)

³³ VALERO, Jorge : Commission leaning towards Nord Stream 2 approval, EurActiv, 2017. 03. 14, <https://www.euractiv.com/section/energy/news/eu-commission-leaning-towards-nord-stream-2-approval/> (letöltés időpontja: 2017. 03. 15.)

³⁴ Azzal szemben, hogy ha bármely ország a gázexportját „energiafegyverként” kívánja kezelni, komoly akadályozó tényezőként lép fel az érvényes szerződések megléte, valamint a gáz infrastruktúra hosszú távú kiépítettsége. Amennyiben a gázexportőr szerződészegést követ el, annak kártérítési ódiomait is ő viseli. A gázvezetékeket pedig nem rövid távra építik, nem lehet őket a térképen csak úgy „arrébb tenni”. Mindez az exportőr és az importőr egymásra utaltságát illusztrálja.

ENERGIAPOLITIKA

IV. A Kínába irányuló orosz gázexport: Szibéria Ereje

„2014. május 21-én Alekszej Miller...(a Gazprom – a szerz.) Menedzsment Bizottságának elnöke, és Zhou Jiping, a Kína Nemzeti Petróleum Társaság elnöke szerződést írtak alá, amely alapján Oroszország keleti nyomvonalon vezetékes gázt fog szállítani Kínába. A 30 évre szóló szerződés kiköti, hogy Oroszország évi 38 milliárd köbméter gázt fog szállítani Kínának.”³⁵

Mivel a Szibéria Ereje gázvezeték kelet felé szállít orosz gázt, logikusnak tűnhet, hogy semmi köze nincs az Európába menő orosz gázexporthoz, illetve az európai gázháborúhoz. Ennek pontosan az ellenkezője igaz.

Oroszország gázexportjának diverzifikálása az orosz érdekérvényesítés lehetőségeit javítja, és versenyhelyzet kialakulását teszi lehetővé Európa és Ázsia, adott esetben Európa és Kína között. Az európai gázháborúk, az EU-nak a Déli Áramlat építését megghiúsító magatartása, az Északi Áramlat 2 körüli időhúzás stb. olyan helyzetet teremtettek, amelynek negatív következményeit Oroszország többek közt „keleti nyitással”, vagyis pl. a Kínával folytatott energetikai együttműködés kiszélesítésével igyekszik ellensúlyozni. Az összességében véve dinamikusan fejlődő orosz–kínai kapcsolatok ugyanakkor az európai–orosz kapcsolatrendszer minőségétől függetlenül is, előbb-utóbb magukba foglalták volna az orosz eredetű földgáz Kínába történő exportját.

³⁵ „The Power of Siberia” („Szibéria Ereje”), Gazprom, 2015. 04. 26., <http://www.gazprom.com/about/production/projects/pipelines/ykv/> (letöltés időpontja: 2017. 03. 08.)

ENERGIAPOLITIKA

V. Az Európába irányuló orosz földgázexport kiváltásának lehetőségei

Az Európába irányuló orosz földgázexport esetleges kiváltása lehetőségének elemzése igen szerteágazó feladat, mivel számos potenciális energiaforrás felhasználásának alakulását, energiahatékonysági trendek értékelését és szinte megszámlálhatatlan, egyéb tényező figyelembe vételét is igényli. Bár Európa energiahatékonysága javuló tendenciát mutat a fejlett technológiák növekvő alkalmazása révén, az orosz földgázról való esetleges lemondás összességében a piaci megfontolásokkal ellentétes lenne.

Az orosz eredetű földgáz pusztán technikai értelemben kiváltható lenne, akár a Közel-Keletről történő vezetékfejlesztéssel, akár még cseppfolyósított földgázzal (LNG)³⁶ is. A közel-keleti eredetű, Európába menő gázszállítás egyrészt különböző okok miatt megghiúsulni látszik, másrészt más függőségi problémákat eredményezne. A palagáz és az LNG pedig a gyártási technológia bonyolultsága és a szállítás költségei miatt az európai piacon egyelőre nem versenyképes.³⁷ A csökkenő európai fogyasztás az európai gázmezők kimerülése miatt sem jelent elégséges megtakarítást az orosz gáz nélkülözéséhez, legalábbis piaci racionalitás keretében nem.

Az olajárak drámai csökkenése lejjebb vitte a gázárakat is, ami negatívan hatott a nap- és szélenergia hasznosítására. Az

³⁶ Liquid Natural Gas (LNG)

³⁷ Palagáz és LNG technológiák: függőleges fúrás, vízszintes fúrás, fúrófolyadék nagyarányú felhasználása, hidraulikus repesztés, rövid élettartamú, gyorsan kimerülő kutak, palagáz mezőnként „kúterdő”, gázszállítás, cseppfolyósítás, szállítás óceánon keresztül, dekompesszálas, újabb szállítás a fogyasztóhoz. Ezzel szemben a hagyományos technológia: függőleges fúrás, kitermelés, csővezetékes szállítás, felhasználás.

ENERGIAPOLITIKA

atomerőművekkel³⁸ szembeni ellentmondásos európai politika szintén a fosszilis energiaforrásokra való hagyatkozást, köztük az Oroszországtól való gázfüggőséget erősíti. Ebből a szempontból is helyes a Paks bővítése mellett elkötelezett magyar energiapolitika, amely immár az EU jóváhagyását is megkapta. Bár sok bírálat érte az orosz technológián alapuló atomenergetikai bővítést, bírálóink valahogy elfelejtették hangsúlyozni, hogy ez éppen a fosszilis eredetű energiafüggőségünket csökkenti, így az orosz eredetű gázfüggőséget is.

Következtetések

- A nyugat-keleti, ennek részeként az USA–EU–orosz–kínai szembenállás érdekellentéteinek érdemi elemzése nélkül a széles értelemben vett európai gázháborúk nem érthetők meg.
- Eddig hosszú távon a gazdasági racionalitás győzedelmeskedett Európa orosz földgázzal történő ellátása során a klasszikus hidegháborús korszakban és napjainkban egyaránt.
- Az USA a riválisok – adott esetben mindenek előtt Oroszország és az EU – meggyengítése révén az európai gázháborúk *fő haszonélvezője*, ami miatt az EU–orosz együttműködés ellehetetlenítésében érdekelt. Ugyanakkor Oroszország keleti nyitása, az orosz–kínai együttműködés megerősödése közép- és hosszútávon alapvető amerikai

³⁸ Nuclear power plants in Europe, European Nuclear Society, 2016. november, <https://www.euronuclear.org/info/encyclopedia/n/nuclear-power-plant-europe.htm> (letöltés időpontja: 2017. 03. 08.)

ENERGIAPOLITIKA

érdekeket is sért, így végső soron *a nyugati világ egészének érdekei ellen* hat.

- Oroszország gazdasági lehetőségeinek mélységes lebecsüléséről és az orosz mentalitás meg nem értéséről tanúskodik az a nyugati törekvés, amely abból indul ki, hogy a Nyugat rákényszerítheti Oroszországot pl. az Ukrainán keresztül folytatott gáz-tranzit fenntartására. A Putyini Oroszország határozottan szembeszáll a független orosz külpolitika megváltoztatását kikényszeríteni kívánó nyugati törekvésekkel.³⁹
- Az európai gázháborúk legnagyobb vesztese a földgáz-tranzit elvesztése és a gázárak emelkedése miatt Ukrajna lett.

Irodalomjegyzék

- BUCHANAN, Patrick J.: Is Russia an Enemy?, *The American Conservative*, 2017. 02. 28, <http://www.theamericanconservative.com/buchanan/is-russia-an-enemy/> (letöltés időpontja: 2017. 03. 14.)

³⁹ Pl. Oroszország nem tárgyal az ellene bevezetett nyugati gazdasági szankciók feloldásáról, sőt: az ilyen nyugati kísérleteket visszautasítja, illetve a jövőben is vissza fogja utasítani. A hivatalos orosz indoklás szerint a szankciók illegitímek, azokat nem Oroszország vezette be, a nyugati politika a gazdasági érdekek fölé kerekedett. Az orosz gazdaságnak ki kell használnia a kialakult helyzetet arra, hogy lehetőség szerint megszüntesse az ország kialakult nyugati importfüggőségét. Nem hivatalos elemzések szerint, ha Oroszország alkukba bocsátkozik, precedenst teremt arra, hogy az orosz külpolitika megváltoztatása a Nyugat által kikényszeríthető. Ennek következményei újabb és újabb kül-, illetve az orosz belpolitika megváltoztatására irányuló nyugati követelések lennének, amelyek érvényre jutása esetén a folyamat egészen addig tartana, amíg Oroszország a nyugati kliensállamává nem válna.

ENERGIAPOLITIKA

- DYOMKIN, Denis: Putin says Russia hasn't canceled South Stream, Turkstream gas projects, *Reuters*, 2016. 06. 07, <http://www.reuters.com/article/us-russia-gas-exports-idUSKCN0YT228> (letöltés időpontja: 2017. 07. 13.)
- DREA, Eoin: „Five reasons why the end of South Stream should mark the beginning of Energy Union in the EU”, *Wilfried Martens Centre for European Studies*, 2014. 12. 15, <https://www.martenscentre.eu/publications/european-energy-union-end-south-stream> (letöltés időpontja: 2017. 03. 08.)
- ECKERT, Vera: Europe faces more dependency on Russian gas – study, *Reuters*, 2009. 01. 14, <http://uk.reuters.com/article/germany-gas-study-idUKLE71528120090114> (letöltés időpontja: 2017. 03. 08.)
- KRAMER, Andrew E. : Russia Cuts Off Gas Deliveries to Ukraine, *The New York Times*, 2009. 01. 01, <http://www.nytimes.com/2009/01/02/world/europe/02gazprom.html> (letöltés időpontja: 2017. 03. 09.)
- KUHRT, Natasha: “Should the West be worried about Russia's gas threats?”, *Telegraph*, 2015.02.25, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/big-question-kcl/11439951/Should-the-West-be-worried-about-Russias-gas-threats.html> (letöltés időpontja: 2015. 02. 27.)
- LUCAS, Edward : „Russia: Winning A Battle, Losing the Gas War”, *Center for European Policy Analysis (CEPA)*, 2013.07.02, <http://cepa.org/content/russia-winning-battle-losing-gas-war> (letöltés időpontja: 2015. 02. 10.)

ENERGIAPOLITIKA

- NESTEROV, Andrei: Russia-Ukraine 'Gas War' Damages Both Economies, *Worldpress*, 2009. 02. 20, <http://www.worldpress.org/europe/3307.cfm> (letöltés időpontja: 2017. 03. 08.)
- RAPOZA, Kenneth: New Russian Pipeline In Baltic Sea Could 'Collapse' Ukraine, *Forbes*, 2016. 08. 05, <https://www.forbes.com/sites/kenrapoza/2016/08/05/new-russian-pipeline-in-baltic-sea-could-collapse-ukraine/#6e14cbb5344f> (letöltés időpontja: 2017. 03. 15.)
- RETTMAN, Andrew: „Greece and Hungary sign up to Russia gas pipeline”, *EUobserver*, 2015. 04. 08, <https://euobserver.com/energy/128261> (letöltés időpontja: 2016. 02. 02.)
- RUSSELL, Alec: CIA plot led to huge blast in Siberian gas pipeline, *The Telegraph*, 2004. 02. 28, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/northamerica/usa/1455559/CIA-plot-led-to-huge-blast-in-Siberian-gas-pipeline.html> (letöltés időpontja: 2017. 02. 20.)
- SAFIRE, William: The Farewell Dossier, *The New York Times*, 2004. 02. 02, http://www.nytimes.com/2004/02/02/opinion/the-farewell-dossier.html?_r=0 (letöltés időpontja: 2017. 03. 02.)
- VALERO, Jorge: Commission leaning towards Nord Stream 2 approval, *EurActiv*, 2017. 03. 14, <https://www.euractiv.com/section/energy/news/eu-commission-leaning-towards-nord-stream-2-approval/> (letöltés időpontja: 2017. 03. 15.)
- WENDT, Allan: „Reagan’s warning was on the mark”, *Financial Times*, 2014. 05. 02,

ENERGIAPOLITIKA

<http://www.ft.com/cms/s/0/4382e8ee-ca3f-11e3-8a31-00144feabdc0.html#axzz3XHJQCINe> (letöltés időpontja: 2015. 01. 10.)

Annexek

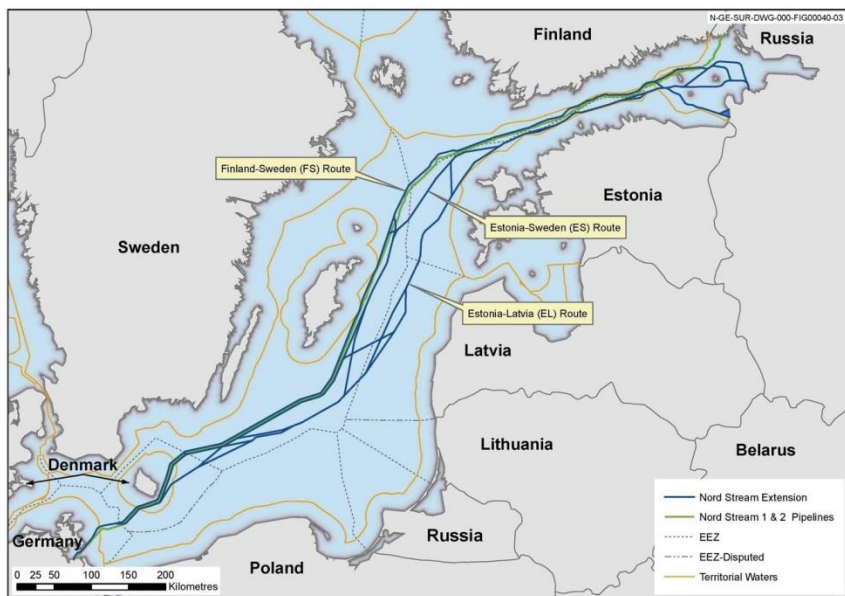
Annex 1

A Török Áramlat tervezett útvonala (vörös színnel ábrázolva)

<http://www.rferl.org/a/putin-ratifies-deal-build-turkish-stream-gas-pipeline-southern-europe/28297156.html> (Letöltés időpontja: 2017. 03. 15.)

Annex 2

A Török Áramlat 1 és 2 nyomvonala

<https://www.euractiv.com/section/energy/news/eu-commission-leaning-towards-nord-stream-2-approval/> (Letöltés időpontja: 2017. 03. 15.)